

егемен

Азатстан

Ереуілтөбе. Қарқара жазығындағы қасиетті ескерткішті қастерлеу қажет.

Ереуілтөбе басында қыбырлаған топ адам. Анадай жерге шатыр тігіліпті. Өткенде археолог жолдастарымның бірі: «Қарқарада қазба жұмысы жүргізіліп жатыр», деген еді. Мынау сол болды. Қазба жұмысының жетекшісі – археолог Ахан Оңғар деген азаматты менің жанымдағы тарихшы інім білетін болып шықты. Рашид оның сыртынан мақтауын жеткізді. Самашев деген мықты археологтың талантты шәкірті деді.

Орындалмаған арман

1976 жыл еді. Ол кезде «Жұлдыз» журналы біздің үйге ай сайын келетін. Қазіргі ұғыммен айтсақ, «саусакпен санарлық» газет-журналдың барлығын әкем жаздырып алдыртатын. Өзі оқиды, бізге дауыстап оқытады, тындатады. Сондай күннің бірінде «Жұлдыз» журналының соңғы беттеріндегі «Ереуілтөбе» деген мақаланы оқытты. Әкем күрсінді, анам орнынан тұрып сыртқа шығып кетті. Оқып отырған менен басқалары не түсінгенін білмеймін, өзім түпкі үйге барып алып үнсіз қайта оқып шықтым. Елдік пен ерліктің белгісі – Ереуілтөбе жайында екен. Жәмеңке, Ұзақ, Әубәкір батырлар бастаған қазақтар 1916 жылы патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы көтерілген; осы көтерілісті басамыз деп патша әскері қазақтарды сай-сайдан қуалап жүріп атқан; атарға оғын аяп асқан, екі қабат әйелдің қарнын жарып, ішіндегі баласын алып шапқан; топтап апарып киіз үйге қамап қойып сыртынан өртеген; сол қырғыннан Қарқараның қызғалдағы қан сасыған, бүлдіргені қан татыған ...

Осы көтерілісте шейіт болған батыр аталарымызға және нақақтан қырылған балалар мен аналарға арнап 1926 жылы Ораз Жандосов, Ыдырыс Көшкінов, Әубәкір Жүнісовтер бастап, Қазақ драма театрының іргетасын қалаған Серке Қожамқұлов, Қалибек Қуанышбаев, Қанабек Байсейітов,

Елубай Өмірзақов, Қапан Бадыров, Күләш Байсейітова, Өміре Қашаубаев, Иса Байзақов қолтаптап, жәрменкеге жиналған бүкіл елді ұйымдастырып, қазақтардың шешім шығарар, ант қабылдар төрі, кешегі көтерілістің ордасы болған Айттөбеге шығыс жағындағы Желқарқара арнасынан тас тасып үйіп, оны намысты көтерілістің құрметіне, бас-қаша айтқанда, азаттық үшін айқастың қадірі мен қасиетіне арнап Ереуілтөбе деп атаған.

Осы Ереуілтөбе содан кейін басқарушы және атқарушы орындар тарапынан елеусіз қалған. Олай болуының басты себебі, қоғамдағы саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты еді: 1929-1931 жылдардағы колхоздастыру және кәмпеске; 1932-1934 жылдардағы аштық; 1937-1938 жылдардағы сталиндік-голощекиндік қуғын-сүргін; 1941-45 жылдардағы Отан соғысы; 1945-54 жылдардағы соғыс зардаптарын жою науқаны; 1954 жылғы жаппай тың және тыңайған жерлерді игеру ісі; 1955 жылдан 1962 жылға дейін кешегі қуғын-сүргіндерден шетелге босқандардың Отанына қайта оралғандарын орналастыру, қайта қоныстандыру шаралары; 1974 жылы тың игерудің 20 жылдығын атап өту және соған байланысты тағы да тың жерлерді жырту науқаны ел басындағыларға ес жидыртпағаны анық. Бірақ қарапайым халық жадынан Ереуілтөбе өшпеген болатын.

Сер-ағаң оның тарихын айта келіп, «жұмыр жердің бетінен жоғалып кетпесе екен, соған бір белгі қойылса» деген тілегін білдіріпті. Менің қиялыма қанат бітіп, сыныптас достарым Мерғали Жөргенбаев пен Дихан Мұратбековке барып айттым. Үшеуміз Сер-ағаңның «белгі қойылса» деген тілегін орындамаққа бел шештік. Қоятын тасымызды таптық. Ол өзі трактордың кабинасына ұқсайтын, үлкендігі де сол шамалас құйылған темір-бетон. Жазуын да алдын-ала дайындап алдық. Диханның туған ағасы Хасеннің тракторының тіркемесіне тиеп апарамыз деп онымен келістік, тіркемеге көтеріп тиейтін де, Ереуілтөбенің үстіне апарып түсіретін де – менің автокран машинасын жүргізетін туған ағам Тоқтасын. Олармен уәделестік. Ендігі басты сұрақ – Ереуілтөбе қайда? Жауапты ауылымыздың ақсақалы Оқан атамыз берді: «Желқарқараның батыс бойына жақын жатқан ең биік төбе. Үстіне шықсаң, көз жетер кеңістіктің бәрі, бүкіл Қарқара көрінеді. Төбесі ой. Ойдың аузы шығысқа қарай сұғынған. Төбенің айналасы дөңгелене орылған сай. Анықтап қараған адамға шығысқа қарап жатқан қалпақ іспетті. Үстінде Желқарқарадан тасып әкелінген тастар көрініп жатыр...». Өкінішке қарай, біздің ағаларымыз уәделескен күні жұмыстан шыға алмады. Хасен Құмтекейге құм тасуға кетіпті. Тоқтасынның қраны гаражда қалыпты. «Әне барамыз, міне барамыз» деп жүргенде Мерғали мен Ди-хан әскер қатарына алынды. Күзде мен де кеттім. Ешкімге дабыра қылмай өзіміз-ақ орната сап, бір азаматтық-патриотық іс тындырайық деген арманымыз осылай орындалмай қалды.

Ескерткіш орнатылды, бірақ Ереуілтөбеге емес

Әскерден келген соң Алла жар болып оқуға түстім. Ауылға келген сайын кеңшар директорына міндетті түрде кіріп шығамын. Сер-ағаңның аманатын айтамын. «Жақсы екен, аудан басшылығына жеткіземін», – деді марқұм Кеңесжан Әлиев. «Қолға аламыз», – деді одан кейінгі директор

Ізбасар Есбергенов. «Мынау жүзеге асырылуға тиіс іс екен», – деді одан кейінгі директор Бексырға Данышпанов. 1980 жылы «Қазақ әдебиеті» газетіне «Мың сыр тұнған бір төбе» деген мақалам шықты. Жұрт Қарқара жайлауында ұлт-азаттық көтеріліске 1926 жылы ескерткіш орнатылғанын, ол ескерткіш Ереуілтөбе деп аталғанын да, соны қорғау керек екенін де білді. Бірақ үстел басында отырғандар бел шешіп кірісіп кете алмады.

Қаракемердегі суретші ұстазым Яхия Ысқақов аға: «Байқа, сол көтеріліске ескерткіш орнатқаны үшін «орыстарға қарсы көтеріліске шыққан байларды жақтады, соларға ескерткіш орнатты» деп Ораздарға кінә тағылған заман болған» деді. Ораз, Ыдырыс, Әубәкірлер ақталғалы қашан! Ал Ереуілтөбе ақталмапты! Өйткені, 1916 жылғы Қарқара көтерілісінің «реакциялық характері» бар екен. «Қазақтар орыстарға қарсы көтеріліс» жасапты! Ұлы Мұхтар Әуезовтің «Қилы заманының» дер кезінде жарық көрмей, авторының басына қара бұлт төнгені де содан екен! Одан бері де қанша су ақты. Қанша таң атты!

Архивке бардым. Сарғайған сан қағазды ақтардым. Біршама дерек жидым. Сол жылы, яғни 1986 жылы бұқаралық ақпарат құралдарында 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің 70 жылдығына арналған әртүрлі жазындылар жиі-жиі жарық көріп жатты. Көп ұзамай Алматы облыстық «Жетісу» газетіне «Қарқара көтерілісі» деген зерттеу мақалам жарияланды. Онда патшалық Ресей әскерінің қазақтарды жаппай қырғынға ұшыратқанын және патша үкіметінің көшіп келіп қоныстанған мұжықтардың да әр отбасына «қорғану» үшін қару таратқанын, ол қарулардың қорғану үшін емес, қыру үшін де жұмсалғанын айғақтайтын деректерді келтірдім. Ал «Қазақ әдебиетіне» Бексұлтан Нұржекеев ағамыздың «Тарихи төбе» деген мақаласы жарық көрді. (Кейін білдім, сонау 1976 жылы «Жұлдыз» журналына шыққан «Ереуілтөбе туралы мақаланы Сер-ағамыздың аузынан жазып алып, сол кісінің атынан жариялаған осы Бексұлтан аға екен). Бұл мәселеге жазушы Тұрсын Жұртбаев та өз үнін қосты. Ұлт-азаттық қозғалыс, әсіресе, Қарқара көтерілісі туралы басқа пікір айтқандардың Ереуілтөбені ауызға алмағаны кемде-кем.

Осындай қоғамдық пікірдің қалыптасуынан кейін ғана Кеген ауданының коммунистер бастаған басшылары іске кірісті. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске ескерткіш қойылды. Ол ескерткіш нағыз Ереуілтөбенің үстіне емес, басқа төбеге орнатылды. «Ереуілтөбе осы» дегенге жұрт нана қоймады. Өйткені, бұл төбенің басында, не айналасында, баурайында, тым болмаса етегінде кешегі 1926 жылы бүкіл халық екі қабат үйдің биіктігіндей етіп үйген тастардың бір де бірі жоқ еді. Шығысындағы Желқарқара да, батысындағы Басқарқара да алыс. Жаяу-жалпы да, арбамен де, қоржынға салып бөктеріп те тас тасуға тым шалғай еді. Осындай күмәнді төбеге қойылған ескерткіштің тақтасына «Тасүйік» деп жазылды. Коммунистер «реакциялық характері бар» көтеріліске ескерткіш қойды» дей ме, деп жасқанса керек. Бірақ БАҚ араласып, жоғары жақ нұсқау беріп, көп ұзамай осы орнатылған ескерткіштің аты өзгертілді, «Ереуілтөбе» делінді. Сол жерге жақын «Қызыл баз» деген мал базы және малшы үйі тұратын. Жанына сүт

өндіру кешені салынды. Оны жұрт «Сиыркомплекс» дейтін. Айналасына бірнеше үй тұрғызылды, шағын ауылдың аты Ереуіл деп өзгертілді.

Ескерткіш 1996 жылы қайта жаңғыртылды. Жаңғырту жұмыстарын және мәрмәр тастан қашап сом ескерткішті қайта тұрғызуды кәсіпкер Рысбек Тұңғатаров бастаған жігіттер атқарды. 2006 жылы осы жерде көтерілістің 90 жылдығы атап өтілді. Ескерткіш айналасы қоршалды, шыршалар отырғызылды. Тағы да жақсарту жұмыстары жүргізілді. Бұл жұмыстарды кәсіпкер Болсынбек Тұрғынов бастаған жігіттер жүзеге асырды. Бәрібір нағыз Ереуіл төбенің қайда жатқанын білетін бұқараның жүрегіне жаңа Ереуілтөбе орныға алмады.

Сер-ағандардың аманатын білетін менің санам өзін өзі былай деп сабырға шақырды: Қарқара жазығында жатқан кез келген төбенің басына белгі қойып, «мұнда 1916 жылы болған қырғынның құрбандары жатыр» деп жазып қойса, еш артық болмайды. Өйткені, Фон Берг деген қанішер бастаған 23 солдаттан құралған жазалаушы отряд үш күннің ішінде Қарақолдан Текес өзеніне дейін 1110 қазақты атып, асып, шауып, өртеп өлтіргенін мақтанышпен жазып қалдырған. Ал Иванов деген қанішер бастаған отрядтың қырғыны бұдан да асып түскен. Өлген адамдардың сүйегін кім арулап жерге тапсырды дейсіз?! Сол Қарқара жазығында қалған жоқ па көмусіз... Ендеше, бүкіл Қарқара жазығы тұтасымен ұлт-азаттық көтерілістің ордасы және сол жолда шейіт болғандардың сүйегі жатқан киелі жер ретінде тәу етуге тұрарлық.

Бәрі жөн. Бірақ халық жадын алдау мүмкін емес. Басты мәселе – ата-бабалар аманатына адалдықта. Міне, 90 жыл өтті. Шын Ереуілтөбе өзінің тарихи орнында жоқшысын әлі күтіп жатыр...

Ереуілтөбе – елдік пен ерліктің аманаты

2008 жылы ел алдында беретін шығармашылық есебімде арнайы сөз етейін деп ең алдымен нағыз Ереуілтөбеге бардым. Режиссер әрі оператор Молдахан Абдраев бейнетаспаға, фотограф Асылхан Әбдірайымов фотосуретке түсірді. Кең жазықтың төрінде жатқан төбенің айналасы әу баста айналдыра орылған. Шығысында ортасына қарай кіретін жол қалдырылған. Төбенің үсті ой, шығысқа қарай жырылған. («Әу баста төбесінен кіретін тесік болған, соны қазып ішіндегі заттарын тонаған» дегенді айтушылар әлі күнге өз айтқандарына сенеді) Төбенің бетінде, бөктерінде, етегінде Желқарқара аңғарынан әкелінген тастар жыпырлап жатыр. Ең басына шығып айналаңа қарасаң, бүкіл Қарқара алабы алақанындағыдай көрінеді. Мұндай биік төбелер Иірсу алабында да, Шалкөде жайлауында да (Қатартөбелер), Кеген жазығында да бар. Мұның ерекшелігі солардан да биікте орналасқандығында.

Зерттеушілердің біразы мұны «сақ қорғаны», кейбірі «ғұндардан қалған бейіт», кейінгілер Үйсінтөбе дап атайды. Осы Үйсінтөбені кейін Қарқара қазақтары Айттөбе дап атап кеткен. Бұлай аталуын ауызша тарих әртүрлі жорамалдайды. Біріншісінде: «бұл төбеде және оның айналасында Айт»

деген ру басы және оның елі отырғандықтан» дейді. Екіншісінде: «осы төбеде Айт деген арғы бабамыз және оның ең жақын туыстары жерленгендіктен» делінеді. Үшіншісінде: Қарқара алабын жайлаған қазақтар елдік мұрат, ұрпақ мүддесіне қатысты келелі жиын, алқалы мәжілісін осы төбеде ғана жасаған. Әркім айтатын ойын осы төбенің басына шығып айтатын болған. Сондықтан да «Айттөбе» аталған дейді. Төртіншісінде: «Айт деген сөздің мағынасы той, мереке, мейрам дегенді де білдіреді.

Бабаларымыз ондай думандарын осы төбеде, соның айналасында өткізетін болған. Сондықтан ол төбе «Айттөбе» аталған дейді.

Айтылған жорамалдың әрқайсысының өз шындығы бар. Осы Айттөбеде 1916 жылы Жәмеңке Мәмбетов (76 жаста), Ұзақ Саурықов (65 жаста), Әубәкір Солтан-беков (45 жаста) бастаған Албан тайпасының үш буынының елтұтқалары бас қосып, «патша әскеріне бала бермейміз» деген мәмілеге келеді, боз бие сойып, қанына бармақтарын матырып, андасады. Қарулы көтеріліске шығады. Сол 1916 жылғы Қарқара көтерілісі – берісі Қазақстанды, әрісі Орта Азияны тұтас қамтыған ұлт-азаттық көтерілістердің басы болды. Ереуілтөбенің мәні мен маңызының салмақтылығы сонда.

Қарқара көтерілісі – үш жүз жылға ұласқан патшалық империяның отарлау бұғауын тас-талқан еткен, жазықсыз жандарды, бейбіт тұрғындарды қырып-жою шараларын үздіксіз жүргізген патшалық Ресей әрекетінің саяси астарын ашып берген, қазақ халқына патшалық Ресей тарапынан жүргізілген геноцидті айғақтаған ұлы оқиға. Ол осындай мәнімен де бағалы. Сонымен бірге, Қарқара көтерілісі – қазақ халқының ұлт ұрпағының келешегі үшін бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған ынтымағын паш еткен саналы әрекеттер нәтижесі, азаттыққа ұмтылған ата-бабаларымыздың ұлы ерлігінің куәсі, Ереуілтөбе осындай қасиетті де киелі істерге қойылған, тарихи тағылымы бар ескерткіш.

Ереуілтөбеде елі үшін басын бәйгеге тіккен Ораз Жандосов, Ыдырыс Көшкінов, Әубәкір Жүнісов бастаған қайраткерлер мен Сер-ағаң Қожамқұлов бастаған өнер тарландарының алақандарының табы, табанының ізі қалған, маңдай терлерімен бірге азаматтық-патриоттық сезімі сіңген рухты төбе, тарихи мағынасы зор құнды мұра. Ереуілтөбе – азаттық үшін айқас, тәуелсіздік үшін күрес символы. Қазақ деген халықтың алдыңғы буынының кейінгі буынына қалдырған тарихи аманаты.

Ереуілтөбеде ежелгі тарих жатыр

Жақында ауылға бардым. Әдеттегідей бабалар рухына тәу ету үшін Ереуілтөбеге арнайы атбасын бұрдым. Қасымда М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының жетекші ғылыми қызметкері, фольклорист-ғалым Тоқтар Әлібек, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері ғалым Рашид Ешен және шәкіртім Досжан Балабекұлы бар. Қасына жақындадық.

Көз алдымдағы көрініске танданып тұрып қалдым. Ереуілтөбе басында

қыбырлаған топ адам. Анадай жерге шатыр тігіліпті. Өткенде археолог жолдастарымның бірі: «Қарқарада қазба жұмысы жүргізіліп жатыр», деген еді. Мынау сол болды. Төбенің қақ жартысының беті шымнан аршылыпты. Адамның басындағы шашының тең жартысын ұстарамен сыпырып алып тастағандай. Жартысы жасыл түкті қыртыс, жартысы бір тегіс етіп тізілген жарқыраған эппақ тас. Қыртыс бетінен 1926 жылы үйілген тастарды теріп алып, бір бөлек, шым мен топырақты бір бөлек төбенің сыртына үйіп жатыр екен.

Қазба жұмысының жетекшісі – археолог Ахан Оңғар деген азаматты менің жанымдағы тарихшы інім білетін болып шықты. Рашид оның сыртынан мақтауын жеткізді. Самашев деген мықты археологтың талантты шәкірті деді.

Сайдың тасындай шымыр денелі ауыл жігіттері қолдарында күрек, арба, баска да құралдары бар, бас көтермей қызу жұмысқа кіріскен. Менің санама сан сұрақ оралды. Шымның, яғни ежелгі тізілген тасқа дейінгі жер қыртысының қалыңдығы жарты метрдің о жақ, бұ жағы. Нақты қанша екен? Төбенің жазықтан бастап өлшегендегі биіктігі неше метр? Төбенің өзінің диаметрі қанша? Төбе мен орға дейінгі қашықтық қанша? Ордың диаметрі, тереңдігі мен кеңдігі қанша? Төбенің астында не бар, не жатыр? Бұл төбені әу баста кімдер үйген? Ғұндар ма? Сақтар ма? Үйсіндер ме? Түркілер ме? Осылардың бәрі де мекендеген өлке ғой. Қайсысының таңбасы көбірек сақталған? Кімдерден біздерге тікелей мұра болып қалды екен? Әрине, мұның бәріне Ахан Оңғар бастаған археолог тарихшылар күні ертең жауап беретіні сөзсіз. Бізге айтқаны – бұл төбеде біздің заманымыздан бұрынғы VI-VII ғасырға тән белгілер де және біздің заманымыздың II-V ғасырларына тән нышандар да бар көрінеді.

Мен 1926 жылы қазақтардың ескерткіш қалдыру әдісін еске ала тұрып, сонау көне замандардан жалғасқан ұлы сабақтастықты байқадым. Байырғы бабаларымыз төбенің үстіне тас үйген екен. Кешегі XX ғасыр басындағы аталарымыз да төбенің үстіне тас үйген. Бір-екі адам қарағайдың шанжасын майлап, қазық жасап, шанши салуына да, оның бетіне Ереуілтөбе деп жаза салуына да болар еді ғой. Жоқ, жәрмеңкеге келген қазақтың кәрі-жасы қалмай, бәрі жабыла жақын жердегі өзен аңғарынан жаяулап та, атпен де, арбамен де, дорбамен де тас тасып әкеліп үйген. Бұл – қадірлі орынға тас үю дәстүрі халықтың тарихи жадында ежелден сақталғандығының айғағы. Ондай дәстүр санадан санаға, яғни ұрпақтан ұрпаққа ауысып отырған. Демек, Қарқара алабындағы қазіргі тұрғындар ежелгі тұрғындардың тұқымы үзілмеген ұрпағы деп айтуға болады.

Сонымен, Ереуілтөбенің тарихы ежелгі дәуірлерге жетеледі. Демек, оның мәні мен маңызы бұрынғыдан да арта түсті. Ендеше, осы ескерткіштің халықаралық мәртебесін асқақтатып, ұрпақтар қастерлеп өтетін тарихи мәні жоғары, рухани құны өлшеусіз жәдігерге айналуына күш салуымыз керек. Бұл іс мемлекеттік деңгейде шешіліп жатса қанеки!

Сағатбек МЕДЕУБЕКҰЛЫ